

Píše Mirek Němec

(E*forum, 21. 04. 2021)

Cestopis je zprávou o cestě, která má čtenáře zasvětit do strastí, ale i radostí cestujících. Tím dokáže vzbudit čtenářovu zvědavost, udrží ho při čtení napínavým dějem odpovídajícím dobrodružnému putování a současně má vzdělávací potenciál. I střídající se technikou vyprávění je cestopis velmi heterogenním žánrem. Této široké definici přesně odpovídá **cestopisná kniha**, kterou **Julius Payer** (1841–1915) německy vydal roku 1876 ve Vídni. Vyličil v ní osudy rakousko-uherské expedice, která se v létě 1872 na palubě plachetnice Tegetthoff vybavené parním motorem vydala hledat možnost lodní plavby mezi Evropou a Dálným Východem, případně Amerikou tzv. Severovýchodní cestou. Čtyřicet odvážných mužů pod vedením Carla Weyprechta svůj úkol splnit nemohlo, protože arktické podnebí nebylo činností člověka zdaleka tak ovlivněno jako dnes. Již po několika málo týdnech loď i s posádkou nadobro sevřel ledový krunýř. Přesto, nebo spíše právě proto, se díky pomalu driftujícímu ledu a v něm k nehybnosti odsouzené lodi expedici podařilo během 812 dní ledového zajetí učinit zajímavé objevy o geografii, biologii a geologii neprozkoumaných a lidmi nenavštívených severních oblastí. Bez pochyb bylo největším úspěchem objevení později pojmenované Země Františka Josefa, tedy trvale zaledněného souostroví na zhruba 80 stupních severní šířky. Julius Payer, jako první vůbec, se pokusil toto neznámé a trvale zaledněné souostroví zmapovat.

Rodák ze Šanova u Teplic (dnes součást severočeských Teplic) se projevil nejen jako výborný kartograf, zdatný a odvážný polární badatel, alpinista a velitel tří průzkumných cest po zamrzlém archipelu, ale nakonec i jako skvělý, literárně nadaný dokumentarista. Jeho do češtiny přeložené a zkrácené dílo je nyní stejně jako ve svém prvním vydání z roku 1969 rámováno dvěma dosti obsáhlými texty Jaroslava Hoška, překladatele a vydavatele prvního vydání. Ve své předmluvě s příznačným titulem *Co předcházelo* (s. 17–84) Hošek velmi ze široka líčí historii objevování polárních oblastí před Payerovou expedicí. Do plejády kanonických jmen objevitelů jsou zahrnuti i takřka neznámí ruští průzkumníci jako např. kartograf a admirál Nikolaj Gustavovič baron Šilling (1828–1910) nebo Petr A. Kropotkin (1842–1921), kterého více než kartografie proslavily politické anarchokomunistické aktivity. Dále Hošek připomíná Payerova alpinistická a vojenská dobrodružství v severní Itálii, stejně jako jeho kartografické zásluhy při mapování jihotyrolských Alp. Čtenář se dozví o jeho účasti na expedici po Grónsku 1869/70 a komplikovaných přípravách na popisovanou expedici. V doslovu s opět výmluvným titulem *Co bylo potom* (s. 381–420) se Hošek krátce zabývá následnými expedicemi k Zemi Františka Josefa, aby pak svou pozornost věnoval biografii „pěti krajanů“ (s. 398) a velitele expedice Carla Weyprechta.

Oba Hoškovy texty jsou plny faktografických informací vypovídajících o fascinaci překladatele tímto tématem a jeho pílí. Nejen že četl tehdejší tisk a dochované deníky nebo spíše zápisky některých členů posádky, ale jeho usilovné bádání ho zavedlo na archivní cesty do vídeňského vojenského archivu a četných českých archivů. Přes tuto obdivuhodnou práci však musím upozornit na omyl uváděný o roku a místu narození (Darmstadt) velitele výpravy Carla Weyprechta (1838–1881). Více než faktografické nepřesnosti a monotónní struktura obou textů podřízená množstvím sesbíraného materiálu jsou problematické některé závěry Jaroslava Hoška. Ty neodpovídají dnešnímu stavu historiografického bádání a nutí přemýšlejícího čtenáře k nesouhlasu. Především zaujme jeho snaha rozklíčovat etnický původ vybraných členů posádky a vyhodnotit pět z nich jako etnické Čechy. Jan Neruda v jednom ze svých fejetonů uvažoval na příkladu Otty Krische nebo Oty Kříže (1845–1874), jediné oběti útrap Payerovy expedice, o tom, jak si tehdejší česká společnost neváží svých osobností a reprezentantů. Novinářský klasik dochází k sarkastické větě: „Byla by to zvláštní náhoda, aby nejseverněji položený hrob kryl syna českého národa!“ Hošek však opouští Nerudův kondicionál a přímo mluví o „nejsevernější[m] česk[ém] hrob[ě]“. (s. 407f.) Podobný problém je v biografii Josefa Pospíšila (1850–1906). Z výčtu rodinných peripetií uváděných Hoškem je patrné, že již Josef Pospíšil se cítil jako rakouský úředník, který komunikuje a dokonce si píše deník v němčině. A středobodem rodiny je Vídeň. Jeho syn Ota Pospíšil byl jako c. k. voják zajat během první světové války a oženil se v roce 1919 v uzbeckém Samarkandu s Ruskou. Ještě v Samarkandu se jim měly narodit dvě děti, Evžen a Irma. Ty měly ovšem na strastiplné cestě domů, tzn. do Vídně, zemřít (s. 416). Jenže na další stránce nechává Hošek Evžena vzkřísit z mrtvých, aby ho nechal zemřít v uniformě wehrmachtu, „i když neměl v žilách jedinou kapku německé krve“. (s. 417)

Hoškovy úvahy jsou nejen z dnešního pohledu obsoletní a je škoda, že je vydavatel druhého vydání, Zdeněk Lyčka, ponechal nezměněné a bez kritického komentáře ve své příliš krátké předmluvě (s. 7–12). Bývalo by bylo záslužné, kdyby Payerův text zasadil do aktuálnějšího rámce, mohl přitom navázat na své zkušenosti z polárního světa. Především však se měl kriticky vyrovnat s názory a nepřesnostmi v Hoškově textu.

Otázka identity je zajímavá, ale vyplatilo by se spíše interpretovat vlastní Payerův text. Ten několikrát tematizuje pestré etnické složení posádky a tím danou pluralitu mateřských jazyků a zacházení s ní během expedice. Nakonec problematiku shrnuje v popise loučení s norským harpunářem Carlsenem: „Na Tegetthoffu se naučil tolika novým jazykům, že se s ním doma asi těžko dorozuměl. [...] Kromě zmíněných jazykových úspěchů sestupoval z lodních schůdků jen se třemi věcmi: se svým bílým sobím kožichem, [...], se svou parukou a s věrnou harpunou na mrože.“ (s. 377) Jazyková pluralita členů posádky vedla k tomu, že v podpalubí převládala chorvatština, v kajutách důstojníků a velení se mluvilo německy, přičemž společným komunikačním a velícím jazykem byla italština (s. 88). To poukazuje na tři důležité aspekty: Payerovo dílo nejdříve dokládá, že se na lodi prosadilo císařské motto „Viribus Unitis“. Díky spojeným silám totiž mohla posádka překonat veškeré nástrahy života v nehostinných

podmínkách a taktéž zamezit vzájemným konfliktům plynoucím ze života v izolaci. Druhým aspektem je autorovo traktování národností, uznávající kulturní rozdíly mezi jednotlivými členy posádky, avšak akcentující pozitiva soužití. I proto Payer důvěřoval umění dalmatských řadových námořníků, stejně jako projevoval vůči nim empatii, jelikož byli nejméně připraveni na život v polárních podmínkách. Hošek z textu vyvozuje dokonce určité sympatie Payera ke Slovanům, které projevil i v hodině záchrany ruskými rybáři a lovci u pobřeží Nové země: „[...] rozprostřeli před nás zase svůj dar: medvědí kožešiny, které ukořistili. K takovému daru je vedla добрota, a ta neplynula ani z jejich náboženství, ani z výchovy, ale pouze z národnosti dárců.“ (s. 376) A konečně třetím závěrem je skutečnost, že tíha osudu a vojenská kariéra členů posádky pomáhaly překonat jazykové i kulturní rozdíly a tím vytvářejí supranacionální typ homo austriacus. Právě tato charakteristika vystihuje všechny členy posádky, i ty s Hoškem zjištěnými (teritoriálními) českými kořeny.

Payerovy subjektivní zápisky odhalují v kontextu identity a sebeuvědomění ještě jednu pozoruhodnost. Posádka žila v neustále stupňovaném ohrožení života, neboť život na lodi, která se mohla tlakem ledu kdykoliv rozpadnout, byl nebezpečný. Smrtící byl rovněž až padesátistupňový mráz a severní vítr, podlamující zdraví posádky, stejně jako nedostatek čerstvé a na vitamíny bohaté stravy. Smrt hrozila posádce i arktickou žízňí a vyčerpáním z práce v těchto podmínkách nebo při útoku ledních medvědů (67 vydělaných kůží zůstalo nakonec na palubě opuštěné lodi). Nalomené psychice nepřispívala ani ztráta soukromí a všudypřítomné vlhko, tma anebo naopak sněhem umocněná sluneční záře. Přes tyto kruté životní podmínky trvající déle než dva roky Payer nikde nezaznamenává roli náboženství, ačkoliv jinak líčí život posádky (včetně psů) velmi detailně. Autorovu indiferenci k víře a náboženským rituálům, nebo její úplné odsunutí do privátní sféry jedince nakonec dokládá i výčet knih v lodní knihovně. Payer zmiňuje díla klasické literatury v různých jazycích, jmenován je Lessing a vědecké spisy, o bibli však mlčí. Naděje, láska a víra se zdají být pouze v rukou posádky, která je vedena zkušeným velitelem výpravy: „Úspěchu průzkumné cesty nedosáhnete ani výřečností, ani nátlakem či mocí zákona. Úspěch takových podniků závisí především na dobré vůli mužstva. Ten, kdo je vede, se nesmí spokojit jen s tím, že se osobně podílí na každé námaze a na všech strádáních. Musí se také ve všech případech, pokud zrovna nejde o přesné plnění povinností, osvědčit jako upřímný přítel, aby se bezděčná důvěra mužstva vystupňovala až v naprostou víru v neomylnost vedoucího. Musím říci [sic!], že nebylo oddanějších a vytrvalejších mužů než ti, kteří se zde hráli na sluníčku.“ (s. 288f.)

Z četných poznámek v Payerově textu vyplývá jeho snaha posádku zaměstnat, aby netrpěla zahálkou a nudou, neboť „[j]e příznačné, jak několik dní bez práce a pevného řádu stačí k demoralizaci“. (s. 307) Případné beznaději a strachu, je podle Payera nejlépe se vyhnout takto: „na budoucnost zásadně nemyslet [...], neměl-li nás drtit strach.“ (s. 335)

Uvedené citáty naznačují styl Payerova vyprávění. Vlastní filosofické přemítání i úvahy nad životem se mísí s poutavým vyprávěním z lovu medvědů, dobrodružných objevných

cest na saních, přičemž nejnapínavější stať je závěr mezi opuštěním lodi zakleslé v ledu a strastiplné cestě ke konečné záchraně. Payer často cituje pasáže ze svého deníku, které se týkají především vědeckých objevů a pojednání o polární flóře a fauně, o geografických objevech i meteorologických pozorováních. Při dokumentaci prokazuje i svůj nezpochybnitelný umělecký talent. A to nejen svými kresbami, které doprovází text a vypovídají o jeho nadání, které v pozdějších letech zúročil, ale i originálními poetickými pasážemi, popisujícími exotiku Arktidy: „Již několik dnů jsme pronikali do světa, který byl většinou mužů na lodi naprosto cizí. Zahalovaly nás husté mlhy, z rozervaného sněžného šatu vzdálené země na nás nehostinně zíralo její rozpadlé cimbuří. Vše kolem nás hlásalo pomíjivost a zánik, neboť na pláních světa ledů nepřetržitě působí hlodání moře a nezdolná příčinlivost tání. V noci, je-li obloha pokryta mraky, není melancholičtějšího obrazu než toto šeptající zmírání ledu. Pomalu a pyšně, jako slavnostní průvod, táhne věčná řada bílých rakví k hrobu v jižním slunci. Na několik vteřin zvedá se pod vyhlodanými krami šum vlnobití jako příboj, utichá a znovu se vrací, donekonečna. [...] (s. 96)

Payerův cestopis je možno číst několika způsoby: jako literárně podařenou a poutavě napsanou dobrodružnou knihu, jako traktát o smyslu života, jako svědectví o neporušené přírodě, která se dnes lidskou činností nadobro změnila důsledkem globálního oteplování (cesta podle severního pobřeží z Asie do Evropy se otevřela i pro tankery a obchodní lodě), ale i jako nevšední kulturněhistorický dokument. Je jen škoda, že vydavatel nevěnoval pozornost formální stránce. Dojem z textu kazí časté překlepy a tiskové chyby, ale především opravdu špatná kvalita papíru a tisku, která (alespoň v posuzovaném brožovaném vydání) nenechá četné Payerovy ilustrace i mapový doprovod vyniknout. Payerův příběh, který byl v roce 1984 tematizován v románu Christopa Ransmayera *Děsy mrazu a temnoty* [*Die Schrecken des Eises und der Finsternis*] a vydaném dokonce v roce 2019 v českém překladu od Pavly Weber, by si zasloužil lepší, snad dokonce i filmové zpracování.

Julius Payer: *Expedice na Severní pól*. Původní překlad Jaroslava Hoška vydal a předmluvou doplnil Zdeněk Lyčka. Praha-Podlesí: Dauphin, 2019, 421 s.

www.ipsl.cz